

İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE SORUNLARI VE FELSEFE*

Fikri GÜL**

Özet

Felsefi düşünce açısından bakıldığında insan-doğa ilişkisi ilkçağlardan beri süregelen bir ilişkidir. İlkçağ filozoflarının doğaya yönelişlerinin temelinde doğaya egemen olma değil, onu anlama çabası yatmaktadır. Doğayla arasına mesafe koymayan insan, tersine onunla bütünleşmeyi seçmiştir. Halbuki 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde özellikle Bacon ve Descartes'la başlayan ve aklın tek ölçüt olarak görülmesiyle formüle edilen bu anlayış, yani bilimsel dünya görüşü, insanın hem kendisini hem de çevresini algılama biçimini bütünüyle değiştirerek mekanik bir doğa tasarımına yol açmış ve artık doğanın akıl yoluyla tasarlandığı ve dönüştürüldüğü yeni bir döneme girilmiştir. Süreç içerisinde ortaya çıkan ve Rousseau ile romantiklerin etkisiyle olgunlaşan ekolojik görüşler, insanla doğa arasındaki ilişkinin niteliğini ve yönünü, insanın doğayla olan duygusal bağına da önem vererek yeniden ele alarak belirlemişlerdir. Bunun sonucu olarak da, insanı ve onun ihtiyaçlarını merkeze alan yeni bilim anlayışı yerine, çevreyi ve onun sorunlarını merkeze alan yeni bir çevreci anlayışa yönelmişlerdir. Bu yazı, insanın yaşadığı çevreyi kendi evi olarak, çevre sorunlarını da bizzat kendi sorunu olarak görüp onu sahiplenebilecek bir bilinç oluşturmada felsefenin rolünü sorgulamayı, başka bir deyişle, çevre bilinci oluşturmada felsefi bilincin gücünü göstermeyi amaçlayan ve çevre sorunlarının insani, ahlaki ve felsefi arka planını tartışmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre sorunları, Çevre bilinci, Felsefi bilinç, İnsan-Doğa ilişkisi, Çevre etiği.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND PHILOSOPHY IN THE CONTEXT OF HUMAN-NATURE RELATIONSHIP

Abstract

As far as philosophical thinking is concerned, human-nature relation is the one that has continued its existence since ancient times. The underlying reason why ancient philosophers turned to nature was not to rule over nature but to gain an insight into it. Not keeping their distance from nature, humans, quite the contrary, chose to integrate with it. However, originating with especially Bacon and Descartes in the 16th and 17th centuries and formulated by regarding 'mind' as the only criterion, this conception – that is, the scientific worldview – led to a mechanical nature design by completely altering the way humans perceive both themselves and their circle, and from then on there began a new era when nature is designed and transformed by 'mind'. Having emerged in process and also matured under the influence of Rousseau and Romantics, the ecological arguments re-handled the direction and quality of human-nature relationship by also attaching importance to humans' emotional ties with nature. As a result, these arguments headed towards a new eco-understanding which centered on environment and its problems instead of the recent scientific understanding which centers on humans and their needs. This paper, tries to question the role of philosophy in shaping a consciousness that regards the environment in which humans live as their own home, considers environmental problems as their own problems, and embraces the environment; in other words, this paper aims to show the strength of philosophical consciousness in forming an environmental awareness and discuss the humanistic, ethical, and philosophical background of environmental problems.

Key Words: Environmental problems, Environmental awareness, Philosophical consciousness, Human-nature relationship, Environmental ethics.

* Bu çalışma, 11-13 Ekim 2012 tarihleri arasında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü tarafından düzenlenen II. Uluslararası Felsefe Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenerek makale şekline dönüştürülmüş halidir.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, DENİZLİ
e-posta: fgul@pau.edu.tr

I

İnsanın doğa ile olan ilişkisi onun varlık koşulları arasındaki en öncelikli ilişkidir. İnsanın doğa ile olan ilişkisinin arka planında onun varlık düzleminde doğaya bağımlı bir varlık olması yatmaktadır. İnsan doğada yaşam bulan, yaşamını doğa içindeki koşulların etkisiyle şekillendiren ve zorunlu olarak da bir şekilde doğayla ilişki içinde var olabilen bir varlıktır. Canlı bir varlık olan doğa, yine kendisi gibi canlı bir varlık olan insanla yaşamı boyunca sürekli birlikte olmayı gerektirecek bir zorunluluğun parçası olarak karşımızda durmaktadır. Bu birliktelik, başka bir deyişle zorunlu ilişki hep insanın kendi ihtiyaçları ve öngörülerini etrafında şekillenmekte ve insan parçası olduğu doğanın etkisini tek taraflı bir tutumla görmezden gelerek kendi konumunu merkezileştirme yolunu seçmiştir. Durum böyle olunca ekosistemin bir parçası olan insan, aynı zamanda doğal evriminde bir parçası olarak doğal işleyişe doğrudan müdahil bir varlık alanı olarak öne çıkmıştır. Özellikle Endüstri Devrimiyle birlikte başlayan yoğun sanayileşme süreci ve bu sürecin tetiklediği kentleşme ve demografik sorunlar hızla doğanın tahrip edilmesi ve doğal yaşamın sekteye uğratılması sonucunu doğurmuş, doğadaki denge insan lehine bozulmuş ve onarılması neredeyse imkansız çevre felaketleriyle karşı karşıya kalınmıştır.

İnsan-doğa ilişkisi ilkçağlardan beri süregelen bir ilişkidir. İlkçağ filozoflarında doğaya egemen olma düşüncesi olmamasına karşın 17. yüzyılda bilimsel ilerlemelerin sonucu oluşan yeni doğa kavrayışı (özellikle Bacon'ın "bilmek egemen olmaktır" ve "Descartes'ın mekanik dünya görüşü), insanın merkeze alındığı ve ölçünün insan olduğu bir anlayışı egemen kılmıştır. Bu yeni anlayış, insanın hem kendisini hem de çevresini algılama biçimini değiştirmiş, hakim dünya görüşü olarak da mekanik bir doğa kavrayışına yol açmıştır. Nitekim Descartes da doğa görüşünü bütünüyle mekanik olan bir temel üzerine kuracaktır. Aydınlanmanın başlangıçta insanın aklın kılavuzluğu yardımıyla yüceltileceğine olan inancı nihai olarak başarısızlığa uğramıştır. Bir başka deyişle, "tamamen aydınlatılmış yeryüzü bugün muzaffer bir felaketin belirtilerini taşıyor" (Horkheimer-Adorno, 1995: 19). İnsanı doğanın efendisi olarak gören ve doğayı

bütünüyle insanın yönetimi ve denetimine bırakan ekolojik dengeden yoksun bu bakış açısı çevre sorunlarının ortaya çıkmasındaki en önemli etken olmuştur, denebilir.

Sanayi devrimiyle birlikte başlayan sürecin devamında doğal kaynakların ölçsüz kullanımı artmış ve özellikle sanayileşmenin yoğun olduğu alanlarda doğal tahribat çok belirgin hale gelmiştir. Başta iklimsel değişimler olmak üzere birçok çevre sorununun kaynağında insan faktörünün olduğu artık tartışmasız olarak kabul edilmektedir. İnsanı, çevre sorunlarının odağı haline getiren bu bakış açısının temelinde kuşkusuz Bacon, Descartes ve Newton gibi bilim insanlarının dile getirdiği ve doğanın insanın emrine sunulmuş ve her türlü tüketilebilecek bir üründüğü gibi değerlendirilmesini de içeren bu yeni paradigma etkili olmuştur. Doğa merkezli anlayış yerine insan merkezli anlayış hakim olmuş, organik dünya görüşü yerine mekanik dünya görüşü geçmiştir. Descartes'ın, insanları işleyen canlı bir makineye benzetmesi (Gökberk, 2010: 240) de onun mekanik dünya görüşünün bir yansıması olarak değerlendirilebilir. İnsan merkezli yaklaşımlarda esasen insanın merkezde olduğu ve insanın kendisini doğanın efendisi olarak gördüğü bir bakış açısı söz konusudur (Armstrong ve Botzler, 1993: 53). Dolayısıyla ölçü insan ve onun ihtiyaçlarıdır. İnsanın ölçü olduğu anlayışın çevre sorunlarının yaratıcısı olduğu, başka bir deyişle modern insanın doğayla ilgili kabullerinin ve bakış açısının çevre sorunlarının temelini oluşturduğu söylenebilir.

İnsanı merkeze alan ve yalnızca onun ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen bir dünya tasarımı kuşkusuz insanın doğanın efendisi olmasına yol açmıştır. İnsanın iktidar mücadelesi de buna eklenince giderek her yönüyle doğayı kontrol etme gücü de artmış, kontrol zamanla sömürüye, sömürü de ne yazık ki günümüzde insanın varlık sebebi haline gelmiştir. Bu süreç insanın etik değerlerden uzaklaşmasına, hem kendine hem de doğaya karşı acımasız ve insafsız oluşuna sebep olmuştur. Teknolojik ilerlemeyi en üst seviyede başaran insan bu başarısını insan-doğa ilişkisini belirlemede gösterememiş, tüketime yönlendirilen ve her şeyin talan edildiği bir toplumsal yapı inşa edilmiştir. Bu yapı, insanı ve doğayı kontrol

altına almayı ve özellikle de doğa sömürsünü sıradanlaştırarak yeni bir çevre algısı yaratmayı öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Bookchin'in de belirttiği gibi, kapitalist düzen kendi süslü dünyasında insanın doğaya hükmetmesine ve onu egemenliği altına almasına olanak sağlamış ve hatta bu tahakkümü rasyonel hale getirmek için türlü araçlar geliştirmiş ve doğa sömürsünü toplumsal gerçekliğin vazgeçilmez bir parçası olarak belirlemiştir.

II

Günümüz dünyasında çevre sorunları ile insan sorunlarını birbirinden ayırmak neredeyse imkansız hale gelmiştir. Bu gerçeklik açık ortada dururken elbette yapılması gerekenler vardır. Bu yazının amacının da daha önce de ifade ettiğimiz gibi çevre sorunlarına karşı felsefenin bakışını ortaya koymak, başka bir deyişle felsefi bir bilinç oluşturmaktır. Biliyoruz ki felsefe, doğayı ve içinde yaşadığımız doğal çevreyi kavramada, anlamlı hale getirmede ve birbirleriyle ilişkilendirmede asli unsurdur. Doğayı ve insanı birbirlerine üstünlük kurmadan her birini kendi gerçekliğinde ele almak ve insanı da doğanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul ederek bu iki iç içenin sınırlarını belirleyerek çevre bilinci oluşturmak ancak felsefi bir bilincin yardımıyla mümkündür. Sürdürülebilir bir yaşam ve tüketim için doğal kaynaklara aşırı yüklenmeden ve çevreyi tahrip etmeden gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakmak, kısaca "ekolojik yurttaşlık" modeli oluşturmak gerekir (R. Karalar, H. Kiracı, 2011: 66). Ekolojik yurttaşlık esas itibarıyla çevre bilincine sahip ve bu bilinç yardımıyla yaşanabilir bir çevreyi inşa etmek ve gelecek kuşaklara daha temiz bir çevre bırakmayı ilke edinen etik değerlerle donatılmış bir bilinci ifade eder.

İnsan, çevre sorunlarının hem yaratıcısı hem de bu sorunların çözümünde en önemli taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla insanın çevreye yönelik davranışlarına yön veren ve çevre -insan ilişkisini düzenleyen etik kurallar bu bağlam içerisinde ele alınıp değerlendirilmelidir. Çevresel sorunların ortaya çıkışının da çözümünün de insan merkezli olduğu göz önünde bulundurulursa çevre bilinci oluşturmada çevre etiğinin ne kadar önemli olduğu açık olarak görülecektir. "İnsanın doğa ile uyum içinde yaşamasını

öngören ekolojik düşüncenin oluşumunda etik önemli bir yer teşkil etmektedir"(Ertürk, 2011: 417). Çevre merkezli etik değerler bireyin hem kendisiyle hem toplumla hem de doğayla olan ilişkilerini düzenleyen ve bu ilişkiler üzerinden insanın çevreye olan bakış açısını belirleyen kurallar bütünüdür ifade etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında çevre etiği, dünyanın ekolojik dengesinin sağlanmasında öne çıkan değer anlayışları ve davranışları içeren aynı zamanda insanın "ekolojik yurttaşlık" kimliği kazanmasında oldukça önemli bir yere sahip olan ve insanla doğa arasındaki etik ilişkileri düzenleyen temel bir belirleyici konumundadır.

Çevre söz konusu olduğunda "saygı" ve "sorumluluk" kavramları etik birer kavram olarak karşımıza çıkar. Etik bir davranış olan çevreye saygı kişinin içinde yaşadığı toplumsal ve doğal çevreye olan yaklaşımının da bir göstergesidir. Ünlü düşünür Udall'ın da dediği gibi, "hepimiz yeryüzünün kiracılarıyız". Bu bilinç aynı zamanda çevreyi yaşadığımız evimiz olarak da görmemizi sağlar. Bunu sağlayacak olan da insan merkezci bir etik yerine çevre merkezci bir etik anlayışının oluşturulmasıdır. Bir başka deyişle, Bacon, Descartes, Galileo ve Newton gibi düşünürlerin dile getirdiği mekanik evren tasarımı yerine doğanın canlı bir organizma olduğunu savunan ekolojik görüşlerin oluşturduğu organik evren tasarımına öncelik verilmelidir. Doğayı sömürmek ve onun üzerinde her türlü tahribatı yapmak yerine kendi evimiz olan doğayı anlamak ve onu canlı bir varlık olarak kabul etmek suretiyle insan-doğa ilişkilerini ahlaki bir düzleme oturtmak mümkündür.

Çevre bilinci oluşturmak için öncelikli olarak felsefi bir bilinç oluşturulmalıdır. Çünkü çevre bilinci oluştururken aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkileri ve insan egosunu da yeni baştan kontrol altına almayı ve düzenlemeyi de içeren bir dizi davranış değişikliğini de gerçekleştirmiş oluyoruz. Bir başka deyişle, "çevre etiği kavramını uygun bir biçimde geliştirmek için, yaşayan insanlar 'ego'larından tümüyle kurtarılmalı, 'evrenin efendileri' olduklarına inanmaktan vazgeçmeli, insan merkezli bir biçimde hareket etmeye son vermeli, tüm tarafların-sessiz duranların ve henüz yaşamayanların da- haklarını düşünmeli ve onlara saygı duymalıdır" (Curi, 2009:

83-84). Çevreyi merkeze alan yeni ekolojik paradigma, sanayileşmiş Batı toplumlarının insanı merkeze alan dünya görüşüne karşı bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda çevre etiği de “dünyanın ekolojik bütünlüğünü korumaya yarayan değerler ve davranışların bir ürünü olarak, insan ve doğa arasındaki ahlaki ilişkilerle ilgilenmektedir” (Ertürk, 2011: 418). Çevre merkezli etiğin asıl odağını insanın kendi dışındaki bir varlığa karşı nasıl davranması gerektiği oluşturmaktadır. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi bu davranış normları arasında “saygı” oldukça önemlidir. İnsan, hem kendine hem de canlı bir organizma olan çevreye karşı son derece duyarlı ve sorumlu olmalıdır. Doğayı canlı bir organizma olarak değil de insanın emrinde tüketilebilecek bir olanaklar yığını olarak görmek çevreye yapılabilecek en büyük kötülüklerdendir. Etrafımızı kuşatan, suyuyla, havasıyla, atmosferiyle ve sayısız yararlarıyla insan hayatında yaşamsal öneme sahip olan çevre, herhangi bir eşya olarak değil, tıpkı bir insan gibi muamele görme hakkına sahiptir. Bu bilinç, felsefenin insana sağladığı sorgulama, temellendirme, anlamlandırma ve varlığa nüfuz etme gibi bütünüyle felsefe olan bir dizi anlayışın yansıması olarak karşımıza çıkar. Çevreye karşı sorumlu olduğumuzu, çevrenin çok hassas bir varlık yapısının olmasından dolayı kendimize olan saygımızın çevreye karşı da gösterilmesi gerektiğinin bilincine ancak felsefe ve felsefi bilinç yardımıyla varabileceğimizi söylemek yanlış olmasa gerek.

Çevre etiği, insanın çevreye karşı olan sorumluluklarının ele alındığı ve doğal çevrenin değerlerinin sorgulandığı bir alan olarak değerlendirilebilir. Sorunun esası, insanın çevreye olan bakış açısının arka planıdır. Bu arka plan, çevreye olan yaklaşımımızın herhangi bir çıkar ilişkisine dayanıp dayanmadığının da sorgulandığı bir kaynak olarak görülebilir. Çevre etiği de esas itibarıyla bu kaynağın rasyonel ve çevre merkezli harekete geçirildiği bir anlayışın karşılığı olarak değerlendirilebilir. Çevre etiğinde asıl sorun çevrenin insanın ihtiyaçlarını karşılama ötesinde bir değere sahip olup olmadığıdır. İnsanın doğaya karşı olan sorumluluklarının neler olduğu, doğanın kendi içerisinde değer bakımından birbirinden farklı yapılarının

bulunup bulunmadığı türünden sorular da çevre etiğinin değere yönelik sorularını kapsamaktadır (Tepe, 1999: 42).

İnsan merkezci görüşlerin Batı kültürünün etkisi altında ortaya çıktığını ve buna kaynaklık eden filozofların başında da Aristoteles’in geldiği söylenir. Bilindiği gibi Aristoteles, “insanları, ussallık derecelerine göre oluşturduğu canlılar piramidinin en üst basamağına koyar ve bitkilerin, hayvanlar için olduğunu söyler. Doğanın amaçsız hiçbir şeyi meydana getirmediğine, tüm şeyleri özel olarak insanlar için oluşturduğuna inanmamız gerektiğini belirtir. Thomas Aquinas ve Kant’ın görüşlerini de Aristoteles ile aynı temele dayandırmak mümkündür” (Ertürk, 2011: 420). Kant da, ahlak ilkelerini ortaya koyarken asıl amacın insan olduğunu, insanın bir araç değil amaç olması gerektiğini vurgulayarak şöyle der: “İnsan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır” (Kant, 2009: 45). Bu ifadeleriyle Kant’ın, insanı merkeze alan ahlak öğretilerinin savunuculuğunu yaptığı söylenebilir. Bu görüşün temel argümanı, kendi iyiliğini isteyen bir varlığın (insan) diğer canlılarında iyiliğini isteyebileceğine olan inanç. Dolayısıyla, bu anlayışın insanı merkeze alması çevreyi dışlaması anlamına gelmiyor. Bu düşüncenin savunucularına göre, insan merkezci yaklaşımların ekolojistler tarafından eleştirilmesi, insanı merkeze aldığı için değil, insan uğruna diğer bütün türlerin feda edilmesini savunduğu içindir (Ertürk, 2011: 421).

III

Sonuç olarak denilebilir ki, çevre sorunlarını yalnızca çevrenin kirletilmesi veya bilinçsizce kullanılması olarak değil daha geniş açıdan bakıldığında toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel, dini ve ahlaki boyutları da olan son derece karmaşık bir sorunlar yumağı olarak görmek daha doğru olacaktır. Bilimsel ve teknolojik ilerlemelerle ortaya çıkan her yeni durum bir yönüyle mutlak surette çevreyle bağlantılı olduğundan ilk etkisini de olumlu/olumsuz çevre üzerinde göstermektedir. İnsanlığın ortak mirası olan çevre kuşkusuz insanlığın geleceği açısından da hayati bir öneme sahiptir. Çevre sorunlarının çözümünde

veya bu sorunların minimize edilmesinde alınması gereken ilk tedbirlerden birisi, belki de en önemlisi sağlam bir çevre bilinci oluşturmak ve giderek bu bilinci geliştirmek olmalıdır. Bunun için de felsefeden / felsefi bilinçten yararlanılmalıdır. Teknolojik ilerlemeyi durdurmak mümkün olamayacağına göre (kaldı ki, durdurulması da doğru değildir) mevcut gerçekliğe göre yeni yaklaşımlar geliştirilmelidir. Yani, hem teknolojinin olanaklarından faydalanacağız hem de çevreyi kendi evimiz, kendi gözümüz gibi bakıp koruyacağız. Bunun için yapılması gerekenleri kısaca şöyle sıralayabiliriz: 1. Çevreye olan

bakış açısı değiştirilmeli, çevre tüketilebilecek bir yığın olarak görülmemeli ve asla bir kazanç deposu olarak değerlendirilmemeli. 2. Çevre eğitimi yaygınlaştırılıp geliştirilerek sağlam bir çevre bilinci oluşturulmalı. 3. İnsan merkezci bir etik anlayış yerine çevre merkezci bir etik anlayış yerleştirilmeli. 4. Mekanik doğa tasarımı yerine organik doğa tasarımı öne çıkarılmalı. 5. İnsanlar bilinçlendirilerek "ekolojik yurttaşlık" modeline geçilmeli. 6. Ahlaki öncelikler gözden geçirilerek çevreyi de içine alan yeni bir ahlaki yapılanmaya gidilmeli. 7. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin ekolojik olarak sürdürülebilirliği sağlanmalı.

KAYNAKÇA

- Armstrong, J. S., Botzler, R. G. (1993). **Environmental Ethics: Divergence and Convergence**, McGraw-Hill, New York.
- Curi, K. (2009). "Meslek Etiklerinde Yeni Bir Boyut: Çevre Etiği" **Etik ve Meslek Etikleri** (Yayına Hazırlayan: Harun Tepe), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ertürk, H. (2011). "İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı'nın Kullanımı Bağlamında Çevre Etiği'nin Önemi" (A. Kadir Çüçen, İnsan Hakları, kitabının içerisinde), MKM Yayıncılık, Bursa.
- Gökberk, M. (2010). **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Horkheimer, M- Adorno, Theodor W. (1995). **Aydınlanmanın Diyalektiği I**, (Çev. Oğuz Özgül), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kant, I. (2009). **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi** (Çev. İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karalar, R., Kiracı, H. (2011). "Çevresel Sorunlara Karşı Bir Çözüm Önerisi Olarak Sürdürülebilir Tüketim Düşüncesi" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, s. 63-76.
- Tepe, H. (1999). "Çevre Etiği Toprak Etiği mi Yoksa İnsan Etiği mi?" *Felsefe Logos*, Sayı: 6.